ग्रामीण आर्थिक विकासात बंधन बँकेची भुमिका

प्रा. डॉ. नरवडे एस. एस.
प्राध्यापक व विभागप्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग,
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद.

कु.माधुरी प्रदिपकुमार आसोपा
संशोधक विद्यार्थीनी, अर्थशास्त्र विभाग
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद.

प्रस्तावना:

कोणत्याही देशाचा विकास हा त्या देशातील बॅकांच्या विकासावर अवलंबून असतो. कारण औद्योगिकरणाला विकासाचे इंजिन मानल्या जाते व औद्योगिकरणासाठी लागणारा पैसा हा घटक बॅका पुरवित असतात. त्यामुळे बॅकाशिवाय अर्थव्यवस्थेचा विकास होवू शकत नाही. देशाच्या आर्थिक विकासात बॅकांचा सहभाग महत्वाचा पूर्ण गरज म्हणून बॅकीग संस्थाचे स्थान अर्थव्यवस्थेत आहे. बॅक एक आर्थिक संस्था म्हणून बॅक आहे. एक महत्वाचे प्रत्यक्ष व सकारात्मक संबंध हे अर्थव्यवस्थेच्या विकासा कामावर पडत असतात. बॅका हया निव्वळ पैशाचा व्यवहार करणाऱ्या संस्था नसून त्या विकास करणाऱ्या महत्वपूर्ण संस्था आहेत.बॅका देशाच्या आर्थिक प्रगतीत योगदान देतात. बॅका समाजाच्या ठेवी योग्य ठिकाणी योग्य कार्यासाठी वापरतात. बॅकांना जमा झालेला पैसा प्रवाही ठेवणे आवश्यक असते. त्यासाठी त्या कर्ज वाटपाचे कार्य करतात. बॅका आपल्या ग्राहकासाठी धनादेश, मागणी रोखा, एटीएम, क्रेडीट कार्ड, डेबीट कार्ड, बॅकींग कार्ड,बॅकींग,मोबाईल बॅकीग, इंटरनेट बॅकीग, आरटीजीएस इत्यादी सेवा देतात. त्यामुळे ग्राहकांचा वेळ, श्रम, पैसा याची बचत होऊन आर्थिक व्यवहार वेगाने,विश्वासाने होतात व ग्राहक बॅक व्यवहाराकडे आकर्षित होतात. त्याचबरोबर बॅकाकडून लोकांना कर्ज वाटप कमी व्याजदराने केला जातो. त्यामुळे सावकाराकडून समाजाचे होणारे शोषण पिळवणूक, मानहानी थांबण्यास मदत होते. बॅका हया भांडवल पुरवठ्याचा व उभारणीचा संस्थात्मक मार्ग आहे. बॅकांचे हे योगदान अर्थव्यवस्थेला गतीमान बनविते.अर्थव्यवस्था मजबुत होण्यासाठी बॅका महत्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

बंधन बॅकेची स्थापना देशातील सर्वात मोठी 'सूक्ष्म वित्त कंपनी'बंधनने केली आहे. बंधनाचा पाया २००१ मध्ये त्याचे अध्यक्ष आणि संस्थापक चंद्रशेखर घोष यांनी घातला. लघु उद्योग उभारणाऱ्यांना आर्थिक मदत देणे हा त्याचा हेतू होता. याच उद्देशाने आता बंधन बॅक स्थापन करण्यात आली आहे. बंधन मायक्रोफायनान्सने सुरुवातीला महिला सक्षमीकरणासाठी काम केले आणि लघु उद्योग उभारण्यासाठी महिलांना विशेष आर्थिक सुविधा दिल्या. लवकरच ही कंपनी देशातील २२ राज्यांमध्ये पसरली. २०१४ पर्यंत बंधन मायक्रोफायनान्स कंपनीच्या पोर्टफोलिओला ८००० कोटीचे कर्ज मिळाले होते आणि तिच्या महिला ग्राहकांची संख्या ६७ लाख होती. शिवाय या कंपनीच्या कर्मचाऱ्यांची संख्या १३ हजारावर पोहोचली. तसेच शाखांची संख्या २०२२ पर्यंत पोहचली. कंपनीतून तयार झालेली बंधन बॅक आता बंधन बॅक, तीच बंधन मायक्रोफायनान्स कंपनी बनली आहे. देशातील २७ राज्यामध्ये ६०० शाखा आणि २५० एटीएम आहेत. हे शहरी,ग्रामीण आणि शहरांतील लोकांना बॅकिंग सेवा पुरवते.आतापर्यंत,बंधन जे रोजगारासाठी आर्थिक सेवा पुरवत होते, बंधन बॅक स्थापन झाल्यानंतर,शिक्षण,आरोग्यासह इतर अनेक क्षेत्रांमध्ये विकासासाठी आर्थिक सेवा प्रदान करत आहे. अशा प्रकारे 'बंधन -कोनगर' कंपनीने सुरुवातीला आकार घेतला. त्यांनी आपल्या कंपनीकडून गरीब महिलांना जास्त दोन लाख रुपयांपर्यत कर्ज देणे सुरु केले. लवकरच बंधन बॅक लाखे महिलांच्या जीवनात मोठ्या बदलाचे कारण बनली. त्यांनी २००९ मध्ये बंधनाला 'नॉन-बॅकिंग फायनान्स कंपनी' म्हणून नोंदणी केली. बंधन बॅकेचे हे यश पाहता त्यांना २०१४ मध्ये रिझर्व्ह बॅक ऑफ इंडिया कडून शेअरही घेतला. आज भारतात या बॅकेच्या एकूण ४३० एटीएमसह सुमारे ८८७ शाखा उघडल्या आहेत. ईशान्य भारतात या बॅकेचे २३ लाख ग्राहक आहेत.

अशा प्रकारे चंद्रशेखर घोष यांना घरच्या गरिबीतून यशस्वी उद्योजक बनण्याचा पहिला घडा मिळाला. आज ते बॅकिंग क्षेत्रात एक मोठे नाव बनले आहे. कोलकात्यात त्याचे 'ड्रीम ओपनिंग' आता चांगले चालले आहे. ग्रेटर त्रिपुराच्या लोकांना १९६० मध्ये काय माहित असेल की एका गरीब कुटुंबातील विद्यार्थी एक दिवस दूध विकून महिला समक्षमीकरणाचा बादशह बनेल.

संशोधनाची उदिष्ट्ये:-

१. बंधन बॅकेच्या वित्तीय स्थितीचा अभ्यास करणे.

२. बंधन बॅकेतील ग्राहकांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती:-

प्रस्तुत संशोधनासाठी असलेली माहिती मिळण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही आधार सामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. दुय्यम आधार सामुग्रीसाठी पुढील पैलूचा वापर करण्यात आला आहे.

"बंधन बॅक कडून आवश्यक सर्व माहिती, वार्षिक अहवाल, उपविधी, स्मरणिका आणि विविध नोंदणी पुस्तकातून संकलित करण्यात आली. बॅकांचे चर्चासत्र, अभ्यासवर्ग,परिषदा, सरकारी संस्थांची संमेलने आयेजित केली जातात. त्यांचे प्रसिद्व होणारे अहवाल, स्मरणिका इ.मधून माहितीचे संकलन करुन त्यांचाही उपयोग अहवालात केला आहे. प्राथमिक आधार सामुग्रीसाठी पुढील माहीती विचारात घेण्यात आली नमुना ग्राहकांची सहेतूक नमुना निवड पध्दतीने निवड करण्यात आली. मुलाखत -अनुसूचीच्या माध्यमातून नमुना ग्राहकाकडून प्राथमिक माहीती संकलीत करण्यात आली आहे.

गृहितके:-

१. बंधन बॅकेची वित्तीय स्थिती समाधानकारक आहे.

२. बंधन बॅकेमुळे ग्राहकांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होत आहे.

बंधन बॅकेचे भागभांडवल (आकडे रुपयात)

अ.क्र	वर्ष	भागभांडवल	वृध्दीदर
१	२०१५-१६	१०९५१४१०३४०	३१.९९
२	२०१९-२०	१६१०२४७८४३०	२५.९१

स्त्रोत्र: बंधन बॅक वार्षिक अहवाल (२०१६ ते २०२०)

आलेख वरुन असे दिसून येते की, २०१५-१६ ते २०१९-२० या कालावधीत बंधन बॅकेच्या भांडवलात मोठ्या प्रमाणात बदल झालेले दिसून येतात. सन २०१५-१६मध्ये बंधन बॅकेचे एकूण भांडवल १०९५१४१०३४० रुपये एवढे होते. त्यात ३१.९९ टक्के वाढ होवून २०१९-२० मध्ये बॅकेचे भांडवल रुपये १६१०२४७८४३० एवढे झाले आहे. बंधन बॅकेच्या भांडवलाचा वृध्दीदर सन २०१५-१६ या वर्षी भांडवलाचा वार्षिक प्रतिशत वृध्दीदर होता. भांडवलाच्या वार्षिक प्रतिशत वृध्दीदरात वाढ होवून सन २०१९-२० मध्ये तो २५.९१ टक्के एवढा झाला आहे. अभ्यास कालवधीत बंधन बॅकेच्या भांडवलाच्या वृध्दीदरात वाढ झाली.मात्र त्यात कमी-अधिक प्रमाण असल्याचे दिसून आले आहे.

बंधन बॅकेमुळे आर्थिक विकासात भर

अ.क्र.	आर्थिक विकास	ग्राहक संख्या	प्रतिशत प्रमाण
१.	होय	६९.००	६९.५०
२.	नाही	३१.००	३०.५०
एकूण		१००	१००.००

स्त्रोत: प्रत्यक्ष नमुना सर्वेक्षण

आलेख वरुन असे दिसून येते की, २०१५-१६ ते २०१९-२० या कालावधीत बंधन बॅकेच्या भांडवलात मोठ्या प्रमाणात बदल झालेले दिसून येतात. सन २०१५-१६मध्ये बंधन बॅकेचे एकूण भांडवल १०९५१४१०३४० रुपये एवढे होते. त्यात ३१.९९ टक्के वाढ होवून २०१९-२० मध्ये बॅकेचे भांडवल रुपये १६१०२४७८४३० एवढे झाले आहे. बंधन बॅकेच्या भांडवलाचा वृध्दीदर सन २०१५-१६ या वर्षी भांडवलाचा वार्षिक प्रतिशत वृध्दीदर होता. भांडवलाच्या वार्षिक प्रतिशत वृध्दीदरात वाढ होवून सन २०१९-२० मध्ये तो २५.९१ टक्के एवढा झाला आहे.

अभ्यास कालावधीत बंधन बॅंकेच्या भांडवलाच्या वृध्दीदरात वाढ झाली.मात्र त्यात कमी-अधिक प्रमाण असल्याचे दिसून आले आहे.

निष्कर्ष व शिफारशी

- अभ्यासावरुन असे दिसून येते की, २०१५-१६ ते २०१९-२० या कालावधीत बंधन बॅंकेच्या भांडवलात मोठ्या प्रमाणात बदल झालेले दिसून येतात. सन २०१५-१६मध्ये बंधन बॅंकेचे एकूण भांडवल १०९५१४१०३४० रुपये एवढे होते. त्यात ३१.९९ टक्के वाढ होवून २०१९-२० मध्ये बॅंकेचे भांडवल रुपये १६१०२४७८४३० एवढे झाले आहे.बंधन बॅंकेच्या भांडवलाचा वृध्दीदर सन २०१५-१६ या वर्षी भांडवलाचा वार्षिक प्रतिशत वृध्दीदर होता. भांडवलाच्या वार्षिक प्रतिशत वृध्दीदरात वाढ होवून सन २०१९-२० मध्ये तो २५.९१ टक्के एवढा झाला आहे. अभ्यास कालावधीत बंधन बॅंकेच्या भांडवलाच्या वृध्दीदरात वाढ झाली.मात्र त्यात कमी-अधिक प्रमाण असल्याचे दिसून आले आहे.
- अभ्यासावरुन असे दिसून येते की, २०१५-१६ ते २०१९-२० या कालावधीत बंधन बॅंकेच्या भांडवलात मोठ्या प्रमाणात बदल झालेले दिसून येतात. सन २०१५-१६मध्ये बंधन बॅंकेचे एकूण भांडवल १०९५१४१०३४० रुपये एवढे होते. त्यात ३१.९९ टक्के वाढ होवून २०१९-२० मध्ये बॅंकेचे भांडवल रुपये १६१०२४७८४३० एवढे झाले आहे.बंधन बॅंकेच्या भांडवलाचा वृध्दीदर सन २०१५-१६ या वर्षी भांडवलाचा वार्षिक प्रतिशत वृध्दीदर होता. भांडवलाच्या वार्षिक प्रतिशत वृध्दीदरात वाढ होवून सन २०१९-२० मध्ये तो २५.९१ टक्के एवढा झाला आहे. अभ्यास कालावधीत बंधन बॅंकेच्या भांडवलाच्या वृध्दीदरात वाढ झाली.मात्र त्यात कमी-अधिक प्रमाण असल्याचे दिसून आले आहे.
- बंधन बॅंकेची अभ्यास कालावधीमधील वित्तीय स्थिती समाधानकारक असल्याचे दिसते; त्यात अधिक सुधारणा व्हावी यासाठी बॅंकेने दिशादर्शक कार्यक्रम तयार करुन त्याची अंमलबजावणी करावी.
- बंधन बॅंक उद्देशानुसार महिला व इतर व्यवसायीकांना कर्ज देते; परंतु बॅंकेने तसे न करता आपल्या उद्देशात बदल करुन कर्ज देण्याचे प्रमाण वाढवावे.
- बंधन बॅंक अल्पावधीत मोठ्या प्रमाणात आर्थिक दृष्टया सक्षम झाली आहे; परंतु स्पर्धेच्या युगात ग्राहकांना अधिक आधुनिक तांत्रिक सुविधा उपलब्ध करुन देण्यासाठी आपल्या बॅंकींग तंत्रज्ञानात मोठ्या प्रमाणात बदल करावेत.
- बंधन बॅंकेने जी उदिष्टये निधारीत केली ती उदिष्टये साध्य करण्यात बंधन बॅंकेला मोठ्या प्रमाणात यश प्राप्त झाल्याचे दिसते; असे असले तरी कृती कार्यक्रम तयार करुन विविध योजनांची अंगलबजावणी करावी.
- अभ्यास कालावधीत स्थापनेपासून प्रत्येक वर्षी बंधन बॅंकेने कर्जपुरवठ्यात वाढ केली आहे; परंतु बॅंकेच्या माध्यामातून अधिक कर्ज पुरवठा ग्रामीण भागात व्हावा यासाठी बॅंकेने विशेष प्रयत्न करावेत.
- बंधन बॅंकेचे अभ्यास कालावधीतील भागभांडवल अभ्यासले असता त्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली; परंतु भांडवल वाढीचा वृध्दीदर भांडवलातील वृध्दीदर वाढवण्यासाठी विशेष प्रयत्न करावेत.

संदर्भ सूची:-

१. नागर विष्णुपंत आणि नागर कृष्णवल्लभ,(१९९७),''प्राचीन भारतीय आर्थिक दर्शन '',मध्यप्रदेश हिंदी ग्रंथ अॅकॅडमी,भोपाळ.
२. वैद्य पां.ह., (१९९४),''बॅंकिंगचे कायदे व व्यवहार'',कौटील्य अर्थशास्त्र, खंड ३,अध्याय-१४.
३. जोशी रविंद्र (१९७८): 'आधुनिक बॅंक व्यवसाय ', कोल्हापूर, अजब पुस्तकालय.
४. गोडसे वसंत (एप्रिल-जून २००६): 'भारतीय बॅंकिंगमधील माहिती तंत्रज्ञानाचा विस्तार',समाज प्रबोधन पत्रिका, वर्ष ४४, अंक: १७४ पान नं. २०२-२०७.
५. पाटील जे.एफ.(२००५):'अधिकोषण व वित्तिय बाजारपेठा',संपादित,कोल्हापूर,फडके प्रकाशन.